

Vad vittnar Hagundas runstenar om?

AV CARL F. HALLENCREUTZ

Runstenar och missionsvetenskap

Det är välbekant att Mälardalskapen är rika på kristna runstenar från 1000-talet. Detta material har också kommit till användning i studiet av trosföreläsning och trosövergång vid övergången från vikingatid till tidig medeltid i svensk historia. Runstenarna har uppfattats som rester från en tidig övergångstid med blandreligiositet. När kyrkor började uppföras och kyrkogårdar inrättades kände folk suget av den gamla tron och den gamla seden. På den egna ättebacken restes runstenar som minnesmärken särskilt över anförvanter som dött i öster- eller västerviking. Förekomsten av ett stort antal runstenar i Uppland vittnar om dramatiken i religionsbytet i ett område där det förkristna Uppsalatemplet utövade dragningskraft och präglade den sociala kontrollen.¹ Om Uppsalatemplet visste Bremenkaniken Adam att berätta när han slutredigerade *sin Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* under 1070-talets förra hälft.² Religionshistorikern och Stockholmsbiskopen Helge Ljungberg var den som mest medvetet ställde Uppsalatemplet samman med det rika mellansvenska runmaterialet.³

Detta sätt att låta runstenarna vittna om dramatiska konflikter under missionstiden i Sverige präglades av en främst funktionell syn på runstensmaterialet. Deras placering och funktion var viktigare än deras budskap. Både Emanuel Linderholm⁴ och Helge Ljungberg menade faktiskt att runstenarna var ganska stereotypa som kristna texter.⁵

Med Elias Wessén⁶ och Sven B. F. Jansson bröt ett nytt intresse igenom för själva runstenstexten och förhållandet mellan runinskrifter och omgivande ornamentik.⁷ Runstenarna sågs för övrigt som ett speciellt bruk av runskriften, som var vidare till sin omfattning och karaktär än den primärt magiska som förutsattes i Otto von Friesens och andras sätt att umgås med det rika runmaterialet.⁸

Det är stimulerande att se att detta nya runologiska grepp börjar tas till vara i studiet av den svenska missionstiden.⁹ Vi har ju inga

inhemska texter som kan jämföra sig med Snorres eller den danske Saxos. Vi har främst lagmaterial och lokala legendtraditioner. Men vi har också det omfattande runstensmaterialet, som är våra äldsta inhemska kristna texter.

I aktuell missionsvetenskap är det en fruktbar sysselsättning att pröva hur kristendomen ges olika uttrycksformer i olika miljöer och inom olika unga kyrkor.¹⁰ Men frågan om kontextualisering är inte något isolerat. Om än han inte använde den aktuella missionsvetenskapliga termen illustrerade sålunda Fredrik Paasche i text *Kristendom og kvad* hur kristendomen fick inhemska uttryck i norrön miljö.¹¹ Studiet av kristna runstenstexter kan också ge bidrag till förståelsen av likartad kontextualisering i det samtida Sverige. Dock är runstenstexternas intressesfär medvetet begränsat. De rymmer i första hand bönen för den avlidnes själ. Dess formulering varieras dock betydligt och ger olika exempel på symbolförskjutning i mötet mellan fornnordisk och kristen tro.¹²

Studiet av de kristna runstenarna erbjuder också möjlighet att nyttja dessa texter som tidiga kyrko- och missionshistoriska källor. Det gäller runinskrifterna i och för sig. Det gäller också när de samordnas med andra samtida texter. Runstensbönen *Gud och Guds moder hjälpe hans själ* ger vid närmare prövning vittnesbörd om den roll som Mariamotivet spelade i trosskiftet, och som Adam också ger uttryck för, när han efter sin klassiska beskrivning av Uppsalatemplet berättar om en märklig Mariavision vid Uppsalatemplet.¹³ En av gudarna blir blind och börjar undra om de kristnas Gud har något med hans beklagansvärda belägenhet att göra. I sitt grubbel drabbas han av en syn: en lysande kvinna lovar honom hans syn åter och gör gällande att den plats där så mycket oskyldigt blod offrats snart skall helgas till hennes sons ära.¹⁴ För Adam har mirakelberättelsen klart programmatisk innebörd.¹⁵ Samtidigt tyder den på likartad Mariafromhet som kommer till uttryck i den klassiska runstensbönen.

I detta sammanhang skall jag illustrera en tredje dimension i ett modernt missionsvetenskapligt bruk av kristna runstenstexter. Jag anlägger ett begränsat regionalt perspektiv och ser efter vad runstensmaterialet i ett avgränsat område vittnar om. Det område som jag väljer är södra delen av Hagunda härad i Uppland, mellan Uppsala och Örsundsbro längs färdvägen från Uppsala till Oslo. Med mer medeltida terminologi är det fråga om en del av västra Tiundaland som genomkorsades av Eriksgatan.¹⁶

Den förkristna utmaningen

Antalet bevarade runstenar från Hagunda härad är omfattande. Med svårtolkade fragment är de åtminstone 50.¹⁷ Det är en hög siffra men andra delar av Uppland t ex Trögd, längre åt sydväst, kan uppvisa fler.^{17a}

Däremot är Hagundamaterialet mycket innehållsrikt. Här finns två uppmärksammade förkristna runstenar, främst den gamla svårtolkade Möjbrostenen från Hagby församling i Hagundas mitt, som torde stamma från 500-talet.¹⁸ Den präglas av en elegant stiliserad bild av en ryttare till häst. Den andra är den rikt illustrerade Bäckstastenen från Balingsta som är sen och samtida med kristna runstenar från samma område. Den saknar korssymbol och runstensbön, men rymmer också den en ryttare till häst. Vidare visar stenen bilden av en skidåkare med pilbåge, tre jagade djur och två fåglar, den ena angripande vad som kan vara en älg, den andra kröande själva runslingan. Inskriften är dock summarisk: *Inge och Jogärd de låta resa denne sten efter Est, sin son, Arnfast och bröderna reste (den) efter sin broder.*¹⁹

Såväl Möjbro- som Bäckstastenen är fantasieggande. De måste ha verkat uppfordrande för kristna runristare. Många alster har också originalitet och hög kvalitet. Det gäller inte minst ornamentiken.

Det social-historiska perspektivet

Bäckstastenen torde illustrera jaktsteder i en vikingatida stormannafamilj med internationella kontakter. Fåglarna är säkert falkar – om än en och annan frågat sig om de kan vara Odins korpar. Est kan ha varit intresserad av den exklusiva jakten med falk.²⁰

Förhållandet mellan Möjbrostenen i Hagby och det stora flertalet stenar från 1000-talet aktualiserar också bebyggelsehistoriska samband, som överensstämmer med likartade förhållanden i andra delar av Uppland.²¹ Hagby ligger längre in i landet – i centrum av Hagunda härad. Inte bara Möjbrostenen tyder på att det varit en tidig centralort.²² Det övriga materialet återfinns i områden närmare Mälaren. De är senare och står på nyodlad mark som gjorts brukbar genom den fortgående landhöjningen. Runstenarna vittnar också om den rörlighet i vikingasamhället som vi kallar intern kolonisering.²³

I detta rörliga – kanske expansiva – samhällsskikt träder också andra än Est fram som självständiga individer. Det gäller inte minst initiativrika kvinnor, främst *Holmfrid*, som enligt stenen vid Balingsta prästgård . . . *lät både göra bron och uppresa stenen efter sin man Jarl . . .*²⁴

På denna sten omnämns också en son som heter Vane.²⁵ Denne möter oss även på en sten som nu står vid Viks slott. Där sägs att han och hans hustru Sigrid rest en sten efter Ärnfrid och Frö . . .²⁶ Stenen är skadad och vi kan inte läsa det avsedda personnamnet. Inte heller kan vi säga något bestämt om dess symbolik och vem som ristat den.²⁷ Men sammantagna vittnar Balingsta- och Vikstenarna om släktsamband över generationsgränser. Kanske tyder de också på att Holmfrid själv var mer helhjärtad i sitt kristna engagemang än sonen Vane och Sigrid, som lät ett av sina barn få namn efter den förkristne vanern Frö. Icke desto mindre torde de också ha varit kristna. Deras sten har nämligen tidigare stått på kyrkogården i Balingsta och en tid varit inmurad i vapenhusets vägg.²⁸

När det gäller förhållandet mellan kristna runstenar och förkristna tings- och kultplatser är Hagundamaterialet inte helt lätt att tolka. Två stenar, som båda ger intryck av att vara tidiga är dock värda att ge akt på. Den ena är Fockstastenen i Hagby, den andra en nu skadad sten från Frövi i Balingsta.

Fockstastenen tillhör en av Åsmund Kåresons tidigare stenar av kvaliteten i runristningen att döma. Ornamentiken är inte helt balanserad och runstensbönen har inte fått plats på den ursprungliga ormslingan. Dessutom har vissa runor blivit överhoppade och tillagda efteråt över själva runraden.²⁹ Fockstastenen är från Hagby liksom Möjbrostenen. Avståndet dem emellan är dock långt i både tid och rum. Focksta ligger i Hagby sockens sydvästra hörn, medan Möjbro ligger i själva centrum.³⁰

Närmare besedd visar Fockstastenen dock tecken på att ha brukats tidigare, innan den fick sin ristning. Runverkets författare föreslår att den sannolikt fungerat som en på mindre fotblock vilande offersten av samma typ som «präktiga offeraltare» som finns på Uppsalalätten öster om Gamla Uppsala.³¹

Mot denna bakgrund framstår Torvi, som väl så hängivet kristet vittne som Holmfrid, när hon låter sätta upp det förkristna offeraltaret och inbjuda Åsmund Kåreson att hugga in den klassiska runstensbönen för maken Kalv på det gamla blocket.³²

Ett tydligt samband visar också Frövistenen. Själva ortnamnet är

klart teofort. Stenen är tidig med enkel ornamentik och en runrad som inte heller här disponerats så att den kan hållas samman inom den ursprungliga ormslingan. «Hans» i den korte runstensbönen fick läggas till utanför själva ramen. Men själva bönen och den centrala korsymbolen ger också Frövistenen karaktär av tidigt bekännelseokument i en förkristen miljö.³³

Några runstenar har medvetet placerats längs själva färdvägen upp mot Uppsalatemplet. Det gäller t ex Örsundastenen i Gryta församling som har en originell formulering av runstensbönen. Inskriften lyder:

Tingfast lät resa denna sten efter Holmger, sin gode
fader, Ingas man. Gud hjälpe hans själ (𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺 * 𐌹𐌸𐌹𐌺)
Balle ristade denna sten.³⁴

Också den ursprungliga platsen för de två parstenarna från Måsta i Balingsta tyder på att de rests så att de har fått fungera som bekännelsestecken för förbipasserande.³⁵

Variationer i Hagundamaterialet

Inte alla runstenar bär uppgifter om vem som varit deras runristare. Sådana uppgifter är dock inte ovanliga. Genom jämförelser av runteknik, symboler och ordval på olika stenar kan vissa hänföras till bestämda runristare. Det gäller också det anmärkningsvärt varierade Hagundamaterialet.

Vi kan inte idag säga med säkerhet vem som lät resa och rista Möjbrostenen.³⁶ Inte heller Böckstastenen rymmer säkra uppgifter om vem som varit ristaren. Det kan ha varit den namngivne Årnfast som hugfäst minnet av sin bror Est.³⁷

Norstastenen i Balingsta som pryds överst av ett stort enkelt kors avslutas med ett gåtfullt *Sigt . . . risi*. Inskriften i övrigt säger att en Sigtorn «lät resa sten och göra bro efter Ådjärv, sonen, och efter Mö, sin dotter . . .» Kanhända avser tillägget att den i övrigt okände Sigtorn själv behärskat runkonsten och ristat minnesstenen.³⁸ Sävblocket i Gryta å den andre sidan hänför sig till runristaren Ödbjörn.^{38a}

Fyra kända runristare förekommer i Hagundamaterialet, en av dem anmärkningsvärt ofta. Den förste är *Visäte*, som signerat den något gåtfulla *Sävastenen*, som saknar kristna referenser.³⁹ Han är

annars mest företrädd i sydöstra Uppland där hans mest uppseendeväckande ristning är Granbyhällen i Orkesta.⁴⁰

Som redan framgått har *Balle* ristat åtminstone en av Hagundastenarna. Han har haft ett stort verksamhetsområde som omfattar Västmanland, Södermanland och delar av Uppland. Han har ristat stenar både med och utan kristen symbolik.⁴¹ Han kan själv ha varit religiöst odeciderad och företrätt den sekulariserade mellangrupp som Folke Ström kallat «den egna kraftens män».⁴²

Nära förbunden med Visäte har varit *Öpir*, som väl balanserat sina ormslingor i sin rika produktion från Gästrikland i norr till Södermanland i söder. Han tillhör en senare generation runristare för vilka den behärskade ornamentiken varit viktigare än själva texten.⁴³

Det är oklart hur många stenar av *Öpirs* hand som vi finner i Hagundamaterialet. Säkra är Hållbergastenen från Dalby⁴⁴ och Torrestastenen från Västeråker.⁴⁵

Den som dominerar Hagundamaterialet är dock *Åsmund Kåreson*, av många ansedd som den skickligaste av samtliga svenska runristare.⁴⁶ Han har själv signerat ett 20-tal mellansvenska runstenar, tre av dessa i södra Hagunda, nämligen den ena av Måstastennarna,⁴⁷ Ölkastenen från Gryta socken som nu står på Skansen i Stockholm⁴⁸ och den innehållsligt intressanta runstenen utanför Västeråkers kyrka.⁴⁹ Ytterligare fyra tillskrivs Åsmund: Fockkastenen i Hagby,⁵⁰ den andra Måstastenen⁵¹ och den ena av runstenarna vid Viggby bro i Dalby.⁵² Därtill kommer Björnomestenen från Gryta som av runstensbönen att döma går tillbaka til Åsmund.⁵³

Ytterligare en runristare tycks vara företrädd i Hagundamaterialet. Det är *Arbjörn*, som inte är lika välkänd som nu nämnda. Honom tillskrivs den andra stenen vid Viggby bro i Dalby,⁵⁴ och två stenar i närheten av Viks slott i Balingsta.⁵⁵

Bidrag till Åsmunds biografi

Att Åsmund Kåreson är så rikligt företrädd i Hagundamaterialet tillåter ett närmare studium av hans bidrag. Modern runforskning finner det inte nödvändigt att identifiera Åsmund Kåreson med den engelsk-polske biskop Osmund, som Adam av Bremen har påtagliga problem med i kapitel 15 i tredje boken av sin *Gesta*.⁵⁶

Emanuel Linderholms energiska plädering för den runkunnige biskop Osmund som Nordupplands apostel hör lärdomshistorien

till.⁵⁷ I stället framstår Åsmund Kåreson som en av de skickligare som i det rörliga vikingasamhället tillgodogjort sig påverkan utifrån och fört en inhemsk konstart till mästerskap och samtidigt bevarat tidigt kristet bönespråk på svenska till eftervärlden.⁵⁸

Närmare besett tycks Hagundamaterialet reflektera tre faser i Åsmunds bildningsgång som kristen runristare. Fockstastenen tillhör den första. Den gör som tidigare nämnts ett något oerfaret intryck. Själva arrangemanget med runslingan och korset i den övre cirkeln röjer en kommande mästare. Men själva runslagningen bär märke av nybörjaren.⁵⁹ En tidig ristning från Orkesta som rymmer uppgifter om Knutsgälden i England kan vara samtida med Fockstastenen,⁶⁰ om än Focksta vittnar om mer drastiskt avståndstagande från förkristna kultbruk.

Nästa fas företräds framför allt av Måstastena. Här är ornamentiken originellare än den senare mer renodlade Åsmundstilen från t ex Ölstastenen i Gryta, som nu står på Skansen och Ängbystenen i Lunda socken nordost om Sigtuna. Måsta I som fortfarande står på sin ursprungliga plats visar ett skickligt arrangemang på ett triangulärt block med spetsen neråt. I centrum framstår korset omgivet åt sidorna längs triangelns bas och neråt med ormslingor. Texten lyder:

Fastbjörn och Torunn läto resa [stenen och] göra bro efter
Inge . . . sin husbonde. Gud hjälpe anden. Åsmund ristade
runorna.⁶¹

Den andra Måstastenen, som nu flyttats till Balingsta by har ännu originellare ornamentik. Här är blocket närmast fyrkantigt. Inom själva runslingan som omger mittfältet tecknar Åsmund korset som centralsymbol. Samtidigt låter han omge korset av fyra djursymboler. Texten är likartad den på Måsta I:

Fastbjörn och Torunn lät uppresa denna sten [efter Ingefast
sin man] Gud och Guds moder hjälpe hans ande.⁶²

Arrangemanget på Måsta II påminner till dels om det som utmärker en av Åsmunds stenar i Tierp, som kan stamma från samma period.⁶³ Tittar vi närmare på texten finner vi vissa egenheter. Åsmund använder det nya runstensordet «ande» för den invärtes människan. Han varierar emellertid stavningen. På Måsta I skriver han *hant* (*|†††) (jfr. Fockstastenen!), på Måsta II däremot skriver han *ant* (†††). Balle använde termen *sal*. På Måsta II har Åsmund emellertid gjort ett anmärkningsvärt ristningsfel. Han skriver *Guid* (††|†) medan det vanliga är Gud.⁶⁴

Om Måstastenarna tillhör Åsmunds friska experimentfas, tillhör Grytastenarna i Björnome och från Ölsta Åsmunds tid som etablerad kristen runristare.⁶⁵ Denna iakttagelse motiverar ytterligare en reflektion. Djursymboliken på Måsta II är originell men som vi sett inte helt unik i Åsmunds produktion. Han släpper den på sina senare runstenar. Kan det ha varit så att han både provocerats och uppfordrats av Möjbro- och Böckstastenarna med deras hästar? Har Åsmund velat visa att kristna ristare behärskar konsten de också? Den av de svenska runristarna som annars är mest avancerad i fråga om djursymboliken är *Livsten*, som främst varit verksam i gränstrakterna mellan Västmanland och Uppland. Hans ristningar är i ren Urnesstil.⁶⁶

Åsmunds mest originella runsten står utanför Västeråkers kyrka. Tekniskt röjer den Åsmunds mästerskap. Symboliken korresponderar med Björnome- eller Ölstastenarna. Stenen pryds av den kristna korsymbolen. Texten får emellertid en uppseendeväckande avslutning. I stället för runstensbönen ristar Åsmund:

. . . Åsmund högg rätta runor för den som skall tyda. Åsmund ristade.⁶⁷

Att konsten att hantera runor inte var allmän egendom står klart. Det var en karisma given av gudarna, eller mer precist av Oden själv.⁶⁸ Västeråkerstenen tyder på att Åsmund var väl medveten om det. Han har tydligen reflekterat över innebörden i det kristna runbruket. «Han högg rätta runor för den som skall tyda» och markerar därmed att också hans kristna runbruk var gudomligt sanktionerat. Det tjänade Herren Kristus för den som hade ögon att se med ock kunde tyda de heliga tecknen.

Att det är i Västeråker, som den mogne Åsmund Kåreson kostar på sig denna reflektion, frestar fantasin när vi ställer Västeråkerstenen samman med den tidigare Fockstasten och de djärvt experimenterade Möjbrostenarna. Kan det i själva verket ha varit så att Åsmund Kåreson haft särskild förankring i Hagundabygden? Var han till äventyrs från Västeråker? Därom kan vi inte säga något definitivt. Materialet är för sprött.⁶⁹ Men det motiverar åtminstone själva frågan.

Runstensteologi i Hagunda

Jag har just givit en teologisk tolkning av Åsmunds Kåresons ristning på Västeråkerstenen. Denna kan diskuteras liksom försöket att

låta stenen kasta ljus över Kåresons biografi.

Två andra områden är säkrare när vi söker komma åt den kristna runstensteologien. De är dels själva runstenbönen, dels uppgifter om vad den dödes efterlevande gjort för att hugfästa minnet av den eller dem som runstenen rests för. Till övervägande delen är ju de kristna runstenarna resta över döda anförvanter. Därmed vidareutvecklar de karakteristiska inslag i förkristet begravningsskick i både mer precis och i vidare mening.

Om detta begravnings- och runstensskick kan vi läsa redan i det tidiga ödesmättade *Ynglingatal*. Där dominerar högläggningen av den döde stormannen, pampigt tolkat i kvädet om Olav, Gudrøds son:

På Geirstad
gravd i haug
ligger kampglad
haerkonge.⁷⁰

Kanhända rymmer det tidigare om Olof Trätälja en reminiscens av båtgravsskicket, som vi känner från Valsgårde och Vendel norr om Uppsala och nordost om Hagunda. *Ynglingatal* talar om att «elden åt upp Olofs lik», något som Snorre i *Ynglingasagan* dramatiskt tolkar som ett blot till Oden för att få bättre äring.⁷¹

Om en bauta – eller kanske – runsten läser vi i en tidigare strof om den danske Gudlang, som föll i drabbning med Yngves söner. *Ynglingatal* förtäljer att:

. . . der på vindspurt
Straumöines
står steinverket
på kongens grav.⁷²

När vi ställer samman Åsmund Kåresons och hans kollegors alster med de förkristna Möjbro- och Böckstastenarna ser vi att de röjer både kontinuiteten med och vidareutvecklingen av symboliken i det äldre begravnings- och runstensskicket. Möjbrostenen är samtida med vissa av de passager som sammanfattas i *Ynglingatal*.

Koncentrerar vi oss på inskrifternas struktur och innehåll finner vi att de kristna runstenarna är fylligare i sin beskrivning av vad de efterlevande gjort för att hugfästa minnet av den döde anförvanten.⁷³ Därtill kommer själva runstensbönen, som också i Hagundamaterialet är varierad, om än ej så omfattande som t ex Sälkastenen i Skånela socken sydost om Sigtuna, som lyder i Ståhles översättning:

Josten och Jorund och Björn
de bröderna reste
[denna sten efter . . .]
. . . drums sin fader.
Gud hjälpe hans ande och själ
tillgive honom brott och
synder
Alltid skall ligga
i människans åldrar
bron hårdslagen bred,
efter den gode.
Svennerna gjorde den efter
fader sin.
Ej kan vägvård
bättre varda.⁷⁴

Denna ristning griper i själva verket tillbaka på förkristen runpoesi och fyller den med nytt innehåll. I Hagundamaterialet har vi inga så ambitiösa texter. De är innehållsrika nog ändå.

Först bör vi uppmärksamma texten på en sten vid Balingsta kyrka som lyder:

Igul och Hök gjorde staven,
och Nose och Ånund reste stenen⁷⁵

Stenen är prydd med enkel korssymbol i centrum. Den är en kristen runsten men ger ett tidigt intryck. I själva verket kan det stamma från ett inledande skede i trosskiftet, då det kristna begravnings-skicket ännu ej stabiliserats. Det skulle inte bli sed att både göra stav och resa sten som minnesmärke efter en död anförvant.⁷⁶ På en av de tidiga Bällstastenarna från södra Uppland har vi ett tecken på samma vacklan. Där sägs att «Ulvkel och Arnkel och Gye . . . reste stenar och staven satte, den höga, därjämte till hederstecken».⁷⁷

Som vi redan sett prov på uppfattades det viktigt att slå fast att efterlevande «gjort bro» efter den döde. Vi läste därom både på Möjbrosstenarna och stenen vid prästgården i Balingsta, där den hängivna Holmfrid träder oss till mötes från troskiftets Sverige.

Framhävandet av brobrygge – eller snarare vägförbättring – är anmärkningsvärt inte bara i Hagundamaterialet. Det har ställts samman med kristnandet och främjandet av kontakterna mellan gårdarna som led i ett begynnande kristet församlingliv.⁷⁸

På en av stenarna i Gryta ges för övrigt brodragningen en teologisk tolkning. Där konstateras att Tjälve gjorde bron efter Balla, sin

dotter. Själva stenen är dock rest över denne Tjälve, av Inga, hans hustru och sönerna Ale och Olov. Ristningen avslutas med den mest originella formuleringen av runstensbönen i Hagundamaterialet: *Gud liti sal þaira*, som tolkats som Gud give lättnad åt deras själ. Bönen gäller alltså både Tjälve och Balla.⁷⁹

Vi har redan sett prov på olika formuleringar av runstensbönen i Hagundamaterialet och det är nu hög tid att göra en stramare systematisering. Vi har nämligen att göra med fyra varianter. Den första är den klassiska: *Gud och Guds moder hjälpe hans själ*. Det är särskilt Åsmund Kåresons runstensbön och den möter oss på tre stenar i Hagundamaterialet. De är den tidiga Fockkastenen i Hagby,⁸⁰ den djurornamenterade Måstastenen,⁸¹ som nu står i Balingsta by, och Björnomestenen i Gryta.⁸²

Den kortare varianten *Gud hjälpe hans ande* möter vi på den tidiga Frövistenen⁸³ och på den andra Måstastenen, som fortfarande står på sin ursprungliga plats.⁸⁴

Också Balles bön på Örsundastenen i Gryta *Gud hjälpe hans själ* kan vara en kortare variant av den klassiska runstensbönen.⁸⁵ Dock menar Carl Erik Thors att «själ» kan ha varit tidigare i bruk än «ande» i fornsvenskan och senare använts som förklaring av vad «ande» betyder.⁸⁶ I båda fallen är det fråga om nya ord som kommit in genom kristen påverkan antingen direkt genom mission eller via hemvändande vikingar som fört med sig nya kristna impulser från kontakter med etablerade kristna kulturer i österled eller västerled.

Den fjärde varianten är som sagt *Gud give lättnad åt deras själ*, som vi mött på den teologiskt intressanta Grytastenen. *liti sal þaira* torde inte erbjuda direkta översättningsproblem. Men tolkningen kan diskuteras.⁸⁷ Jag ser formuleringen som ett uttryck för det medvetande om dödens allvar och evighetens hopp som trosskiftet förstärker. Inför – och för – den anhöriges sista resa ber de efterlevande om en salig hädanfärd. Så skedde inte på de förkristna runstenarna. Deras föreställningsvärld korresponderar snarare med Havamals ord om minnet av den redbare som det som överlever döden.⁸⁸ Tonen på de kristna runstenarna är allvarligare. Gud give lättnad åt deras själ. Gud hjälpe hans ande – t o m bättre än han förtjänar det (jfr den mäktiga runstenen vid Husby Sjuhundra kyrka några mil öster om Uppsala).⁸⁹ Formuleringarna uttrycker skärpt beredskap inför döden.

Samtidigt präglas de kristna runstenarna av evighetshopp. Detta

konkretiseras inte minst i bönen att Guds Moder skall hjälpa den döde på hans sista resa. Hänvisningen till Maria bör förstås med beaktande av samtida Mariafromhet i kontinentalt och brittiskt kyrkoliv. Vi har redan sett prov på det hos Adam av Bremen.⁹⁰

Men de kristna runstenarnas bön til Maria kan också uppfattas som uttryck för inhemsk kristendomstolkning i vikingasamhället och det tidig-medeltida Sverige. Symbolen för Guds moder skall naturligtvis förstås mot bakgrund av förkristna föreställningar om gudamödrar, fra Frigg och Freya. Den används medvetet för att göra klart att Jesus Kristus är Gud och Herre, inte Balder – ej heller Frö, vars namn egentligen betyder Herre.⁹¹

I den kristna runstensbönen får talet om Guds moder ytterligare en poäng. Maria hjälper till att konkretisera evighetshoppet. Hon blir den kristnes valkyria som för den kristne till «ljus och paradiset och den bästa värld för kristna». (Jfr. Folsbergastenen från Vallby socken i det runstensrika Trögds härad i sydvästra hörnet av Uppland.)⁹² I Odenkretsen fanns föreställningar om valkyrian som förde krigaren som föll på slagfältet til Åsgård i Valhall. Detta symbolspråk förs vidare, konkretiseras och vidgas till sin innebörd när det ställs samman med Maria, som personligt tillgängligt uttryck för den kristnes evighetshopp.⁹³

Avslutande utblick

Hagunda låg strategiskt till längs en av färdvägarna från Västmanland och Södermanland till Uppsalatemplet. Dess runmaterial är omfattande, om än andra härader, t ex Trögd är ännu runstensrikare. Med den gamla Möjbrostenen får det dock särskild karaktär och erbjuder det speciella tolkningsmöjligheter. Möjbrostenen är samtida med båtgravskulturen i Valsgärde och Vendel. Helgösamhället är kanske lika gammalt. Den hör samman med den tid som *Ynglingatal* vittnar om.

Den förkristna Böckstastenen och det kristna runstensmaterialet är betydligt senare, huggna i s k svensk-danska runor. Dessa runstenar stammar från 1000-talets förra hälft och senare. De ger påtagliga intryck av stämningarna i dåtida trosskifte, då Uppsalatemplet fortfarande var den religiös-sociala knutpunkten i det dåtida *Sueonia*.⁹⁴

De tidiga Focksta- och Frövistenarna och Holmfrids sten i Balingsta ger närbild med själva trosföret. Örsundastenen och

Måstastenarnas placering i anslutning till den stora färdvägen tyder på medvetet bekännarmod i ett samhälle i förvandling.

Själva runstensbönen ger ett intryck av bärande motiv i den nya tron som äger äventyrskraft. Texternas karaktär fokuserar intresset kring föreställningar om döden och evigheten. I Sverige saknar vi bevarad tidig-kristen skaldediktning och Hagundamaterialet är sparsamt på texter som visar på sambandet mellan runstensbörens formulering och tidigare runpoesi.⁹⁵

Däremot är Hagundamaterialet rikt varierat med många kända runristare representerade. Vikingasamhället var för övrigt ganska rörligt och runristare som Öpir och Åsmund Kåreson och Fot rörde sig över ett stort verksamhetsområde som kunde omfatta flera landskap. Vissa regioner präglades dock av särskilda runristare. Det gäller t ex gränsområdet mellan Uppland och Västmanland, där Livsten var verksam.⁹⁶ Intressant nog gäller det också Sigtunaområdet, som dominerades av den hängivne Torbjörn, som varierer sina korta expressiva böneformler.⁹⁷

Skulle någon sägas dominera Hagundamaterialet är detta Åsmund Kåreson. Med tanke på att den mogne Åsmund Kåresons runstenar av många betraktas som epokens förnämligaste, har Hagundamaterialet därför särskilt intresse. Närmare besett reflekterar det olika utvecklingsfaser hos Kåreson själv från den tidiga Fockastenen till de fullmogna Björnome- och Västeråkerstenarna, den sista med särskilt innehållsrik text.

I en tid när den fransk-inspirerade mentalitetsforskningen vidgar historiestudiet från snävt kronologiska frågeställningar och kamerateal problematik erbjuder det rika runstensmaterialet nya möjligheter för ett mer mångdimensionellt studium av trosskiftet i Sverige. Detta är så mycket viktigare som vi har begränsad tillgång på övrigt inhemskt material och i detta stycke ligger sämre till än både Norge och Danmark.

Detta regionalt orienterade studium visar på lovande möjligheter. Det måste kompletteras med likartade studier från andra områden. Redan Upplandsmaterialet är påfallande varierat.

För att komma närmare kristendomens spridningsvägar i vikingasamhället måste själva runstenstudiet dock breddas från själva textanalysen till att också ta in andra arkeologiska och kulturgeografiska perspektiv. Ett särskilt problem erbjuder runstenarnas placering, dels vad gäller deras ursprungliga placering, dels deras nuvarande.

Också Hagundamaterialet röjer att runstenar flyttats av olika skäl. Vi har nämnt den ena Måstastenen lika väl som Ölstastenen och själva Möjbrostenen. Kyrko- och missionshistoriskt intressanta är de stenar som flyttats och murats in i kyrkväggen eller kyrkgolvet. I Hagundamaterialet gäller det främst Vanes och Sigrids sten över Ärnfrid och Frö. . . som en tid varit inmurad i Balingstas tidiga kyrkas vägg och nu står vid Viks slott,⁹⁸ och stenen i väggen till Dalby kyrkas sakristia, som Runverkets författare hänför till Öpir.⁹⁹ Dessa stenar – och andra från andra härader – vittnar om senare stadier i den lokala kyrkohistorien, när församlingskyrkan blivit den nya trons lokala centrum.

NOTER

- 1) Till forskningsläget se C. F. Hallencreutz: Runstenarnas teologi; våra första uttryck för inhemsk kristendomstolkning, i *Religion och Bibel* (XLI) 1982, pp 47–56.
- 2) Jfr. IV: 26–27 i den nyutgivna Adam av Bremen: *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*, Stockholm 1984, pp 224f.
- 3) Se fra H. Ljungberg: *Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden*. (Diss. Uppsala) Stockholm 1938.
- 4) Den kontroversielle uppsaliensiske kyrkohistorikern Linderholm förmådde inte samla sig till någon större redovisning av sitt runologiskt anlagda studium av trosskiftet, varom anteckningar och föreläsningsmanuskript i Universitetsbiblioteket i Uppsalas handskriftsavdelning ger prov. Se dock E. Linderholm: Osmund Kåreson, Upplands apostel, i *Kyrkohistorisk Årsskrift 1934*, pp 327–333.
- 5) Se H. Ljungberg: *Hur kristendomen kom till Sverige?* Stockholm 1946, pp 7f och 20–25.
- 6) Se t ex E. Wessén: Om vikingatidens runor, i *Filologiskt arkiv*, 6. Stockholm 1957.
- 7) Se fra S. B. F. Jansson: *Runinskrifter i Sverige* (1:a uppl. Stockholm 1963; 2:a uppl. Uppsala 1977; 3:e uppl. Stockholm 1984).
- 8) *Nordisk kultur VI: Runorna* (ed. O. von Friesen). Stockholm 1933.
- 9) Se t ex E. Segelberg: Missionshistoriska aspekter på runinskrifterna, i *Kyrkohistorisk Årsskrift 1983*, pp 45–57.
- 10) Se t ex C.F. Hallencreutz: *Tro från Tredje världen*. Stockholm 1983, pp. 124–177.
- 11) F. Paasche: *Kristendom og kvad. En studie i norrøn middelalder*. Oslo 1914 och i idem: *Hedenskap og kristendom. Studier i norrøn middelalder* (ed. P. Haum). Oslo 1948, pp. 25–218.
- 12) Se t ex Hallencreutz i *Religion och Bibel* (XLI) 1982, pp 52–56.
- 13) Se vidare C. F. Hallencreutz: Runstenarnas Maria, i *Svensk Missionstidskrift* (LXX), 1980, pp 17–22.

- 14) IV: 28 i *Adam av Bremen*, op.cit., p. 225.
- 15) Jfr. C.F. Hallencreutz: Adam, Rimbart och Uppsalatemplet, i *Religion och Bibel* (XLII) 1983–84, (f n i tryck).
- 16) Den följande analysen bygger på den fylliga presentationen av Hagundamaterialet i E. Wessén & S. B. F. Jansson: *Upplands runinskrifter* (härefter förkortat (URI). Stockholm 1949–51, pp. 473–596.
- 17) *URI* p. 473. Se även E. Svärdström & H. Gustafsson: Runfynd 1974 i *Fornvännen* (LXX) 1975, p. 168 (om runfragment från Balingsta) och H. Gustafsson: Runfynd 1975, i *Fornvännen* (LXXI) 1976, pp 97 f, (om fragmentfynd till den s k Grytastenen.
- 17a) Jfr. *URI* 3, pp 201–312.
- 18) *URI* 3, pp 555–575. – Möjbrostenen har inbjudit till olika tolkningsalternativ och är föremål för särskild analys av prof. L. Elmevik, Uppsala. Se idem: Inskriften på Möjbrostenen. Några tankar om läsningen och tydningen, i *Saga och sed*, 1978, pp 65–92. – Möjbrostenen förvaras sedan 1948 i Statens Historiska Museum, Stockholm.
- 19) *URI* 3 pp 505–511. Försök att tolka skidåkaren som Ullr och rytaren som Oden med sina två korpar är suggestiva men torde sakna grund. – Se vidare A. Hultgård; De äldsta runinskrifterna och Nordens förkristna religion, i *Religion och Bibel* (XLI) 1982, p 57–74.
- 20) Se kommentar i not 19.
- 21) Jfr. E. Lönnroth: Administration och samhälle i 1000-talets Sverige, i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1982:4, pp 10–23.
- 22) *URI* 3, p 473.
- 23) Jfr. C. G. Andrae: Kolonisering, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* (härefter förkortat KLN M) (VIII), sp. 633–637.
- 24) *URI* 3, pp 502f.
- 25) Ibidem.
- 26) *URI* 3, p 498f.
- 27) Ibidem.
- 28) Ibidem.
- 29) *URI* 3, p 550f.
- 30) *URI* 3, p 547.
- 31) *URI* 3, p 552.
- 32) Ibidem.
- 33) Jfr *URI* 3, p 513f.
- 34) Jfr *URI* 3, p 544f.
- 35) Jfr *URI* 3, pp 514 och 518. – Övriga stenar som anlagts längs kungsvägen är Visäters Sävasten, som kan vara förkristen (jfr *URI* 3, pp 525f.), det stora Sävablocket i Gryta, som inte heller det kan klart bestämmas som kristen runristning (*URI* 3, p 536), den skadade Ramstastenen i Gryta (*URI* 3p 534), Åsmund Kåresons Ölstasten, som nu står på Skansen (*URI* 3 p, 539 f), samt Balles sten i Gryta by (*URI* 3, p 531).
- 36) Jfr *URI* 3, p 574f.
- 37) Jfr *URI* 3, p 509f.
- 38) Jfr *URI* 3, p 523 f.
- 38a) Jfr *URI* 3 p 538.

- 39) Sävastenen betraktas i själva verket som «ett av Visäters mest originella och vällyckade arbeten», *URI 3*, p 526.
- 40) Jfr *URI 2*, p 73f.
- 41) Jfr S. B. F. Jansson: Runristare i *KLNM (XIV)*, p 499 f.
- 42) F. Ström: *Den egna kraftens män. En studie i forntida irreligiositet*. Göteborgs högskolas Årsskrift (LIV). 1948:2. Göteborg 1948.
- 43) Jfr. S. B. F. Jansson i *KLNM (XIV)*, p 502f.
- 44) Jfr. *URI 3*, p 480.
- 45) Jfr. *URI 3* p 494 – Dessutom finns en av Öpir signerad runsten vid Skogstibble kyrka. *URI 3*, p 581.
- 46) Jfr S. B. F. Jansson i *KLNM (XIV)*, p. 497f.
- 47) *URI 3*, p 516.
- 48) *URI 3*, p 541.
- 49) *URI 3*, p 489 – (Också i Ingla i Skogstibble socken i norra Hagunda finns en av Åsmund signerad runsten. Se vidare *URI 3*, p 585.)
- 50) *URI 3*, p 552.
- 51) *URI 3*, p 521.
- 52) Jfr. *URI 3*, p 484.
- 53) *URI 3*, p 530.
- 54) *URI 3*, p 485.
- 55) *URI 3*, pp 527 och 528.
- 56) Jfr. III:15 i Adam av Bremen, *op. cit.*, p 138ff. – Se vidare C.F. Hallencreutz: *Adam Bremensis and Sueonia*, Acta Universitatis Upsaliensis. C. Organisation och historia, 47. Uppsala 1984, pp 22–27.
- 57) Jfr. not 4.
- 58) Se vidare Hallencreutz i *Religion och Bibel (XLI)* 1982, p 49ff.
- 59) Jfr. *URI 3*, p 550f.
- 60) Jfr. *URI 2*, pp 79–86.
- 61) Jfr. *URI 3*, p 516ff.
- 62) Jfr. *URI 3*, p 520f.
- 63) Om Tierpstenen, se *URI 4*, pp 559–562.
- 64) Jfr. *URI 3*, p 521.
- 65) Jfr. *URI 3*, pp 529f och 540f.
- 66) Se t ex S. B. F. Jansson: *Västmanlands runinskrifter*, pp. 84–88, och idem i *KLNM (XIV)*, p. 498 f.
- 67) *URI 3* p. 489f. – Jfr den likartade formuleringen på Skillstastenen i Skogstibble: . . . Självi högg Örik efter sin far dessa runer. Tyde den som kan. *URI 3*, p 589.
- 68) Jfr. S. B. F. Jansson 1977, p 9f.
- 69) Bl a måste sambandet mellan Åsmund Kåreson och den runkunnige vikingen Ulf i Borresta, som Åsmunds tidiga Yttergårdessten vittnar om tas i beaktande, jfr. *URI 2*, pp 79–86.
- 70) Här citerad i Anne Holtsmarks översättning av *Heimskringla*, p 32.
- 71) *Heimskringla* (ed A. Holtsmark), p 29.
- 72) *Op.cit.*, p 15.
- 73) Se vidare Hallencreutz i *Religion och Bibel (XLI)* 1982, p 501.
- 74) C. J. Ståhle: *Sveriges litteratur I. Medeltidens och reformationstidens litteratur*. Stockholm 1968, p 11.

- 75) *URI*, p. 495.
- 76) Jfr *op.cit.*, p 497.
- 77) Jfr. Ståhle 1968, p 10. – Se även Nöbbelestenen, citerad i S.B.F. Jansson: Run-inskrifter, i *KLNM* (XIV), sp. 491.
- 78) S. B. F. Jansson 1977, pp 106–111.
- 79) Jfr. *URI* 3, p 532 f.
- 80) Jfr. *URI* 3, p 550.
- 81) Jfr. *URI* 3, p 520.
- 82) Jfr. *URI* 3, p 530.
- 83) Jfr. *URI* 3, p 514.
- 84) Jfr. *URI* 3, p 516.
- 85) Jfr *URI* 3, p 544 f.
- 86) C. E. Thors: *Den kristna terminologien i fornsvenskan*. Helsingfors 1957, pp 418f och 453f.
- 87) Jfr. *URI* 3, p 544 f. Se även Å. Hyenstrand: «. . . bättre än han förtjänade». En parantes om runstenar, i *Tor* (XV) 1972–73, pp 180–191.
- 88) Se t ex formuleringarna på Möjbro- och Böckstastenarna, *URI* 3, pp 572f resp 508.
- 89) Jfr. *URI* 3, pp 419–422.
- 90) Supra p.
- 91) Se vidare Hallencreutz i *Svensk Missionstidskrift* (LXX) 1980, pp 71–72.
- 92) *URI* 3, p 243f.
- 93) Jfr. not 91.
- 94) Jfr. Hallencreutz 1984, p 30ff.
- 95) Se vidare Ståhle 1968, pp 10–18 och Jansson i *KLNM* (XIV), pp 481–494.
- 96) Jfr. not 66.
- 97) Jfr. Hallencreutz i *Religion och Bibel*, (XLI), 1982, p 52.
- 98) Jfr. *URI* 3, p 498f.
- 99) Jfr. *URI* 3, p 475.